

MASHINASOZLIK TARMOG‘IDA ICHKI AUDIT TIZIMINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ilmiy rahbar: Qayumov Botirjon Tolibjonovich
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasida katta o‘qituvchisi,
Baxramov Nuriislom Alijon o‘g‘li
Andijon Davlat Texnika Instituti Buxgalteriya
hisobi va auditi yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mashinasozlik tarmog‘ida ichki audit tizimining nazariy asoslari, iqtisodiy mohiyati hamda o‘ziga xos xususiyatlari keng yoritilgan. Ichki auditning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, moliyaviy nazoratni kuchaytirish va risklarni boshqarishdagi roli chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, mashinasozlik korxonalarida ichki audit tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari va zamonaviy rivojlanish tendensiyalari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: ichki audit, mashinasozlik sanoati, ichki nazorat, risklarni boshqarish, ishlab chiqarish jarayonlari, ishlab chiqarish samaradorligi, audit tizimi, korporativ boshqaruv.

Kirish. Jahon iqtisodiyotida sanoat tarmoqlarining barqaror rivojlanishi samarali boshqaruv tizimlarini shakllantirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Mashinasozlik tarmog‘i esa yuqori texnologiyalarga asoslangan, katta kapital talab qiladigan hamda murakkab ishlab chiqarish jarayonlariga ega bo‘lgan strategik soha sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tarmoq nafaqat iqtisodiyotning boshqa sohalarini texnika va texnologiyalar bilan ta‘minlaydi, balki innovatsion rivojlanishning asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli mashinasozlik korxonalarida boshqaruv tizimining samaradorligi bevosita ichki nazorat va audit tizimining rivojlanganlik darajasiga bog‘liqdir.

Mashinasozlik korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarining ko‘p bosqichli tuzilishi, resurslardan intensiv foydalanish hamda texnologik risklarning yuqori darajasi ichki audit tizimining ahamiyatini yanada oshiradi. Ichki audit nafaqat moliyaviy natijalarni nazorat qilish, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslashda muhim instrument hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi mashinasozlik tarmog‘ida ichki audit tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish hamda uni takomillashtirish yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

Ichki audit - bu korxonada faoliyatini baholash va takomillashtirishga qaratilgan mustaqil va obyektiv faoliyat bo'lib, u boshqaruv tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Ichki auditning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- moliyaviy va operatsion jarayonlarni nazorat qilish;
- ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash;
- risklarni aniqlash va boshqarish;
- boshqaruv qarorlarini axborot bilan ta'minlash.

Zamonaviy yondashuvlarda ichki audit faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda axborot manbai sifatida ham qaraladi. Shu sababli uning funksiyalari kengayib, strategik boshqaruv jarayonlariga ham integratsiyalashib bormoqda [1].

Yo'nalish	Mazmuni	Asosiy vazifalari
Moliyaviy audit	Moliyaviy hisobotlar va pul oqimlarini tekshirish	Xatoliklarni aniqlash, moliyaviy intizomni ta'minlash
Operatsion audit	Ishlab chiqarish jarayonlarini tahlil qilish	Samaradorlikni oshirish, ortiqcha xarajatlarni kamaytirish
Texnik audit	Uskunalar va texnologik jarayonlarni baholash	Nosozliklarni aniqlash, uzilishlarni kamaytirish
Resurslar auditi	Xomashyo va materiallar harakatini nazorat qilish	Yo'qotishlarni kamaytirish
Sifat nazorati auditi	Mahsulot sifatini tekshirish	Brakni kamaytirish
Risk auditi	Xavflarni aniqlash	Risklarni minimallashtirish

1-jadval. Mashinasozlik tarmog'ida ichki auditning asosiy yo'nalishlari va vazifalari.

Mashinasozlik tarmog'ining iqtisodiy xususiyatlari va auditga ta'siri.

Mashinasozlik tarmog'i quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- 1) ishlab chiqarishning yuqori texnologik darajasi;
- 2) asosiy vositalarning katta ulushi;
- 3) uzoq ishlab chiqarish sikli;
- 4) ko'p bosqichli texnologik jarayonlar;
- 5) katta hajmdagi xomashyo va butlovchi qismlardan foydalanish.

Mazkur xususiyatlar ichki audit tizimiga qo‘yiladigan talablarni keskin oshiradi. Xususan, auditorlar nafaqat moliyaviy hisob-kitoblarni, balki texnologik jarayonlarni ham chuqur tushunishi lozim [4].

Mashinasozlik korxonalarida ichki audit tizimining o‘ziga xos jihatlari.

Kompleks yondashuv zaruriyati - mashinasozlik korxonalarida ichki audit faqat buxgalteriya hisobi yoki moliyaviy natijalar bilan cheklanib qolmaydi. Bu yerda auditorlar ishlab chiqarish hajmi, texnologik jarayonlarning samaradorligi, mahsulot tannarxi, energiya sarfi va mehnat unumdorligi kabi ko‘rsatkichlarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qiladi. Masalan, ishlab chiqarishdagi kichik texnologik uzilish moliyaviy natijalarga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli audit tizimi integratsiyalashgan, ya‘ni barcha jarayonlarni yagona tizim sifatida baholashga yo‘naltirilgan bo‘ladi [3].

Asosiy vositalar auditi - mashinasozlikda asosiy vositalar stanoklar, avtomatlashtirilgan liniyalar, robot texnikasi va boshqa yuqori qiymatli uskunalar - korxonaning eng muhim aktivlari hisoblanadi. Ichki audit bu vositalarning texnik holati, eskirish (amortizatsiya) darajasi, yuklama bilan ishlatilishi, ta‘mirlash va servis xarajatlari kabi ko‘rsatkichlarni muntazam nazorat qiladi. Bundan tashqari, audit uskunalaridan samarali foydalanilmayotgan holatlarni aniqlab, ortiqcha yoki eskirgan aktivlarni optimallashtirish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Texnologik jarayonlarni chuqur tahlil qilish zaruriyati - mashinasozlikda ishlab chiqarish jarayonlari ko‘pincha murakkab va ko‘p bosqichli bo‘ladi. Har bir bosqichda aniqlik, standartlarga rioya qilish va texnologik intizom muhim ahamiyatga ega. Ichki auditorlar faqat iqtisodiy bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, muayyan darajada texnik va muhandislik bilimlariga ham ega bo‘lishi kerak. Bu ularga ishlab chiqarishdagi nosozliklarni aniqlash, jarayonlardagi “tor joylar”ni (bottleneck) topish, texnologik yo‘qotishlarni kamaytirish imkonini beradi [6].

Resurslardan foydalanish ustidan nazorat - xomashyo, butlovchi qismlar va energiya resurslari mashinasozlik mahsulotlari tannarxining katta qismini tashkil qiladi. Ichki audit ushbu resurslarning kirimi va chiqimi, omborlarda saqlanishi, ishlab chiqarish jarayonida sarflanish me‘yorlari ustidan qat‘iy nazorat o‘rnatadi. Audit davomida normadan ortiq sarf, yo‘qotishlar yoki talon-torojlik holatlari aniqlansa, ularni bartaraf etish bo‘yicha choralar ishlab chiqiladi.

Sifat nazorati va ishlab chiqarish intizomi - mashinasozlik mahsulotlari ko‘pincha yuqori aniqlik va ishonchlilik talablariga javob berishi kerak. Shu sababli ichki audit sifat menejmenti tizimini ham baholaydi. Bu quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- sifat standartlariga rioya etilishi,
- brak (nuqsonli mahsulot) darajasi,
- qayta ishlash va yo‘qotishlar hajmi,
- ishlab chiqarish intizomi va texnologik tartibga amal qilish.

Natijada audit korxonada sifatni oshirish, nuqsonlarni kamaytirish va mijozlar talablariga mos mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlashga yordam beradi.

Riskga yo'naltirilgan audit - mashinasozlik sohasida risklar ko'p va xilma-xil: texnologik nosozliklar, uskunalarning ishdan chiqishi, xomashyo narxlarining o'zgarishi, moliyaviy barqarorlikka tahdidlar va boshqalar. Ichki audit zamonaviy yondashuv sifatida riskga yo'naltirilgan bo'lib, quyidagilarga e'tibor qaratadi - eng yuqori xavfga ega jarayonlarni aniqlash, risklarning ehtimoli va ta'sir darajasini baholash, ularni kamaytirish bo'yicha nazorat mexanizmlarini ishlab chiqish. Bu yondashuv audit resurslarini eng muhim yo'nalishlarga yo'naltirish va korxonaning barqaror faoliyatini ta'minlashga xizmat qiladi [7].

Mashinasozlik korxonalarida ichki auditni takomillashtirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Xalqaro standartlarni joriy etish ichki audit faoliyatini xalqaro standartlar asosida tashkil etish uning sifatini tubdan oshiradi. Jumladan, ichki auditni The Institute of Internal Auditors (IIA) tomonidan ishlab chiqilgan standartlar asosida yuritish audit jarayonini tizimli, shaffof va ishonchli qiladi. Bu standartlar audit rejalashtirish, risklarni baholash, audit dalillarini yig'ish, xulosalar chiqarish va hisobot tayyorlash bosqichlarini aniq tartibga soladi. Natijada korxonada faoliyati xalqaro talablarga moslashadi va investorlar ishonchi ortadi.

Raqamlashtirish va avtomatlashtirish - zamonaviy mashinasozlik korxonalarida katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash zarur bo'ladi. Shu sababli audit jarayonini raqamlashtirish muhim hisoblanadi. Maxsus dasturiy vositalar, masalan SAP ERP yoki Oracle ERP tizimlari orqali moliyaviy va ishlab chiqarish ma'lumotlari real vaqt rejimida olinadi, avtomatik tahlil va monitoring amalga oshiriladi, xatoliklar tezda aniqlanadi. Bu esa audit jarayonini tezlashtiradi, inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytiradi va qaror qabul qilishni ancha samarali qiladi.

Kadrlar salohiyatini oshirish - ichki audit samaradorligi ko'p jihatdan auditorlarning bilim va ko'nikmalariga bog'liq. Mashinasozlik sohasida auditorlar nafaqat moliyaviy hisobni, balki texnologik jarayonlarni ham tushunishi zarur. Shu sababli auditorlarni muntazam o'qitish, xalqaro sertifikatlariga (masalan, CIA - Certified Internal Auditor) tayyorlash, muhandislik va texnik bilimlarni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Malakali auditorlar murakkab ishlab chiqarish jarayonlarini chuqur tahlil qila oladi va aniq tavsiyalar beradi [5].

Risk menejment tizimini rivojlantirish - ichki auditni samarali tashkil etish uchun uni risklarni boshqarish tizimi bilan uzviy bog'lash zarur. Bu yondashuv asosiy xavf manbalarini aniqlash, ularning ehtimoli va ta'sir darajasini baholash, ustuvor risklarga e'tibor qaratish imkonini beradi. Risk menejment tizimi bilan integratsiya qilingan audit korxonaning zaif nuqtalarini oldindan aniqlab, ularni bartaraf etish

choralarini ishlab chiqadi. Natijada moliyaviy yo‘qotishlar va ishlab chiqarishdagi uzilishlar kamayadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish audit jarayonida katta ma’lumotlar (Big Data), sun’iy intellekt va analitik platformalardan foydalanish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, Microsoft Power BI yoki Tableau kabi vositalar yordamida murakkab ma’lumotlar vizual tarzda tahlil qilinadi, tendensiyalar va og‘ishlar aniqlanadi, tezkor boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Shuningdek, avtomatlashtirilgan audit tizimlari doimiy monitoringni yo‘lga qo‘yib, muammolarni real vaqt rejimida aniqlash imkonini beradi.

Yo‘nalish	Mexanizm	Natija
Xalqaro standartlar	IIA asosida tashkil etish	Audit sifati oshadi
Raqamlashtirish	ERP va audit dasturlari	Tezkorlik oshadi
Kadrlar	O‘qitish	Malaka oshadi
Risk menejment	Monitoring tizimi	Yo‘qotish kamayadi
Nazoratni kuchaytirish	Mexanizmlarni takomillashtirish	Barqarorlik oshadi

2-jadval. Samaradorlikni oshirish yo‘nalishlari.

Xulosa. Mashinasozlik tarmog‘ida ichki audit tizimi o‘zining murakkabligi, ko‘p bosqichli ishlab chiqarish jarayonlari va yuqori texnologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu tarmoqda ichki audit nafaqat moliyaviy nazorat vositasi, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va risklarni boshqarishga xizmat qiluvchi muhim boshqaruv instrumenti hisoblanadi.

Mashinasozlik korxonalarida ichki audit tizimi ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks baholash, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda sifat nazoratini kuchaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, riskga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llash audit samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ichki audit tizimini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish, uni raqamlashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish mashinasozlik korxonalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta‘minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. - Toshkent, 2021.

2. O‘zbekiston Respublikasi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. - Toshkent, 2016.
3. Jo‘rayev. N. Korporativ boshqaruv va audit. - Toshkent, 2021.
4. Qodirov. M. Moliyaviy nazorat va audit. - Toshkent, 2020.
5. Rizaev. A. Audit asoslari. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
6. Tursunov. S. Sanoat iqtisodiyoti. - Toshkent, 2018.
7. Yuldashev. B. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. - Toshkent, 2019.

